

יום עיון בנושא "פסיכולוגיה משפטית לעורכי דין: המפגש בין משפט
לפסיכולוגיה בשדה הפלילי והאזרחי"
יום עיון לכבודו של פרופ' משה זכי בהגיעו לגבורות

אוקטובר 2025

דברי פתיחה: השופט יוסף אלרון (שופט בדימ') בית המשפט העליון

בוקר טוב לכולם,

התכנסנו היום לכבוד הגעתו לגבורות של פרופ' זכי אשר אני מאחל לו
עוד שנים רבות של עשייה טובה ופורייה.

לזכותו של פרופ' זכי עומדת התרומה הראשונית והאדירה
להתפתחותה של הפסיכולוגיה המשפטית. בהיותו מהחלוצים בתחום,
כתב מאמרים וספרים ובין היתר היה שותף לעריכת שני ספרים, שבהם
גם אני פרסמתי מאמרים.

בדבריי היום אבקש לעמוד על התמודדותם של בתי המשפט בתיקים
פליליים בהם הנאשמים או המערערים חולים בנפשם וכן על התמורות
שהביאה עמה הרפורמה בעבירות ההמתה בהתייחסותה למי שעניינם
נדון בבית המשפט והם בחזקת חולי נפש.

נושא זה הוא נושא רחב היקף וניתן לדון בו בהרחבה. אנסה בפרק
הזמן התמציתי שעומד לרשותי לתת ולו טעימה קטנה בעניין זה.

עולם בריאות הנפש ועולם המשפט הפלילי מצטלבים לא אחת. על
המנעד שבין כשירות מוחלטת וצלילות של נאשם, לבין העדר כשירות,
נפרשים מצבים רבים ושונים, שהדין מנסה לתת להם ביטוי הולם
במגוון היבטים. גם כאשר אדם מוכר כחולה נפש עדיין יש לבחון,

כיצד מחלת נפש זו השפיעה על התנהגותו ובאיזו מידה, זוהי שאלה מורכבת עד מאוד.

לפני הערכאה הדיונית מוגשות לא אחת חוות דעת פסיכיאטריות מנוגדות ונדרשת הכרעה שיפוטית בין חוות דעת מומחים שונים המעידים בבית המשפט. אלה אוחזים בדעה אחרת ומגנים עליה ואלה אוחזים אחיזה עיקשת ובוטחת בדיעה הנוגדת.

לעניין זה יפים הדברים שנאמרו ב-ע"פ 549/06:

"הפסיכיאטריה כמו הרפואה בכלל, אינה מדע מדויק, אינה מתמטיקה ואינה בגדר פלט מחשב. נבכי האדם בחלקם הניכר עודם תורת הנסתר. כדי לסבר את האוזן: בתיק (נצרת) 2/99 בו קטל פלוני את רעייתו בטענה כי נדמתה לו כשטן בדמות חזיר שיש להורגו, היו חמש חוו"ד פסיכיאטריות, שכולן סברו כי הנאשם יכול לעמוד לדין, אך נחלקו בדבר אחריותו: שתיים סברו שלא היתה אחריות, שתיים שלא יכלו לקבוע דעה, ואחת סברה שהיתה אחריות".

החוק לא הגדיר "מחלת נפש" מהי ומטבע הדברים, הגדרת אדם כחולה במחלת נפש היא שאלה למדע הפסיכיאטריה שגם הוא אינו קובע הגדרות ברורות.

במסגרת ההכרעה באשר למצבו הנפשי של נאשם מסוים, השופט מסיק מסקנות, מנתח ראיות, קובע קביעות מהימנות. במחלוקות רפואיות, עבודתו נסמכת על עמדות של מומחים. המומחה הוא שמנתח את החומר הרפואי, מעבד אותו, מציג את מסקנותיו בחוות דעת ונחקר על

חוות דעת זו. בידי השופט האפשרות לקבל את עמדת המומחה, או לדחותה.

לרוב, מוצגות לשופט חוות דעת סותרות – מצד ההגנה ומצד התביעה. חוות הדעת השונות שופכות אור על מצבו הנפשי של נאשם מבחינה רפואית-מדעית ומאפשרות לבית המשפט להכיר את העובדות הרפואיות. בכל זאת, המסקנה המשפטית הנובעת מעובדות אלה לעולם נתונה לבית המשפט. כך או אחרת, במישור הראיתי, עבודת השופט נסמכת על עבודת המומחים, אשר להם חלק חיוני בקביעת המסד העובדתי.

בדבריי אתמקד במצבים הקשים שבהם נאשם הסובל ממחלת נפש רוצח אדם אחר. אין מדובר בטענה נדירה. לא אחת עולה הטענה כי רוצח סובל ממחלת נפש ברמה כזו או אחרת.

מחלת נפש יכולה, למשל, לבוא לידי ביטוי בדרך המתה אכזרית וזוועתית במיוחד. היצר הראשוני, הוא להעניש את האחראי למעשה באופן החמור ביותר שניתן. כביכול, כמידת האכזריות שבמעשה – מידת העונש. אלא שתחום מחלות הנפש אינו משתלב בצורה טבעית עם מונח האשם המנחה את הדרך בדין הפלילי.

כמצע לדבריי אפנה למספר תיקים אשר יש בהם כדי ללמד על המורכבות שבית המשפט נדרש לה בתחום זה של הפסיכיאטריה ונפש האדם.

בתיק פלילי שנדון תחילה בבית המשפט המחוזי בירושלים ולאחר מכן הגיע כערעור לבית המשפט העליון כתב השופט סגל את הדברים הבאים:

”כל מילותיי שלהלן שקעו לקרקעית הדמעה. עסקינן בכתב אישום מזעזע בתוכנו, מילותיו צורבות, עלילותיו מעוררות פלצות.”

משפט עוצמתי זה מבטא לא אחת את אותם מקרי רצח בהם מעורבים חולי נפש.

קרינה בריל

לנאשמת בן ובת ובבוקר 16.9.2013 בסמוך לשעה 07:00 גמלה בלבה ההחלטה להמית את ילדיה ולהתאבד. נטלה סכין מהמטבח, חתכה את שרירי ידיה ופנתה לחדר הילדים, ניגשה לבת בעודה ישנה במיטה ושיספה את גרונה. מיד לאחר מכן שיספה גם את גרונו של המנוח וזאת בעת שישב כבר על מיטתו.

אחותה ששהתה יחד עמה בבית ניסתה למלט את המנוחה מהדירה הנאשמת רדפה אחריה ולאחר זאת אחותה יצאה בגפה מהדירה והנאשמת נעלה את הדלת במהלך האירוע פצעה את המנוחים ודקרה אותם בסכין במקומות נוספים בגופם וכתוצאה מכך נפטרו.

תשובתה לכתב האישום:

”מעשה ההמתה בוצע על ידה במצב של אי שפיות הדעת, מבלי יכולת להבין את הפסול שבמעשה, בחוסר יכולת להבחין בין טוב לרע או להימנע מעשיית המעשה.”

מענה זה נועד לאפשר חסייה תחת סייג "אי שפיות הדעת" הקבוע בסעיף 34 ח' לחוק העונשין.

יריעת המחלוקת היתה "הלך נפשה של הנאשמת בעת ביצוע המעשים... האם היתה אחראית למעשיה אם לאו".

בעניינה הוגשו:

מטעם ההגנה: חוות דעת של שני פסיכיאטריים.

מטעם המדינה: חוות דעתם של שלושה פסיכיאטריים.

ג'ילין

מקרה אחר שאני מעוניין להתייחס אליו הוא עניין ג'ילין אשר הורשע בעבירת רצח לפי סעיף 300 א' לחוק העונשין שהתייחס ל"ענישה מופחתת" בגין עבירת רצח ונגזרו עליו 22 שעות מאסר בפועל בלבד וזאת בשל מה שהוגדר בגזר הדין "בעיות נפשיות משמעותיות".

הנאשם ערער לבית המשפט העליון וטען כי לא ביצע את המעשים שבהם הורשע וכי אינו סובל ממחלת נפש ואיבחון ככזה הוא שגוי.

הסניגוריה הציבורית הארצית שנטלה על עצמה לייצג אותו טענה (שלא כטיעונו של הנאשם) כי הנאשם חולה נפש, לא היה אחראי למעשיו וכי אינו כשיר לעמוד לדין ולפיכך עתרה למינוי פאנל מומחים אשר יבדוק את מצבו הנפשי של הנאשם.

בית המשפט העליון החליט להשיב את התיק לבית המשפט המחוזי "על מנת שתושלם בדיקת מצבו הנפשי הן בשעת ביצוע המעשים המיוחסים לו והן לאחר מכן תוך התייחסות להשפעת המצב הנפשי על

אחריותו הפלילית וכשירותו לעמוד לדין. בחינה זו תעשה בדרך של חקירת המומחים אשר הגישו חוות דעת פסיכיאטריות לערכאה הדיונית לרבות אפשרות מינוי מומחים לקבלת נתונים וחומר נוסף".

על פי הנטען בכתב האישום המנוחה היתה במועד הרלוונטי גרושתו והתגוררה יחד עם ילדיה בחיפה בדירה אשר אף הנאשם התגורר יחד עמה ולהם היו שני ילדים משותפים קטינים.

אצל הנאשם התגבשה המחשבה כי המנוחה רוצה להגיש נגדו תלונה במשטרה משכך החליט לרצוח אותה לקחת מסמכים שונים וכסף מדירתה ולברוח. לשם כך הכין מבעוד מועד אלת עץ וכן פטיש בעל ראש ברזל.

ביום 8.2.2000 בסביבות השעה 04:00 התעורר הנאשם משנתו במרפסת הדירה בעוד המנוחה ישנה בחדר השינה ביחד עם בנה ובתה ישנה בחדר אחר בדירה. לאחר שהתעורר לקח את הפטיש החל להסתובב בדירה ונכנס ויצא את החדר שבו ישנה.

סמוך לשעה 05:45 נכנס לחדרה של המנוחה ומשהתעוררה הניף את הפטיש שאחז בו וחבט בעזרתו בראשה לא פחות משלוש פעמים תוך שהוא גורם לה נזקים חמורים במוחה אשר הביאו למותה.

הנאשם לאחר שרצח את המנוחה, ניגב את כתמי הדם שניתזו על הקיר, לקח כסף מהדירה וחיפש את תעודת הנישואין והגירושין שלו ושל המנוחה. משלא מצא את מבוקשו, החליט ללכת ולדרוש את המסמכים מהוריה של המנוחה שהתגוררו בסמוך לדירתה.

אחר כך הלך לחדרי הילדים, השקה אותם באלכוהול והללו נרדמו כל זאת על מנת לשלול מהם את כושר התנגדותם על מנת להקל עליו לבצע

את שביצע. בשעה 10:00 הצטייד בשני גלילי נייר דבק, באלה ובמיכל גז מדמיע שהיה בבית המנוחה והורה לבנו הקטין להתלוות אליו לדירת הורי המנוחה. בדרך אף הצטייד במוט ברזל זוויתי שמצא ברחוב, אילץ את בתו לקשור את ידיו של סבה בעזרת גליל נייר הדבק שהביא עמו, ומשכנה דפקה בדלת וביקשה לברר את פשר הקולות שעלו מהדירה, הורה לה לומר שהכל בסדר והקולות בוקעים מהטלוויזיה.

בהמשך משחזר מבית הסב, היכה את הבן בראשו, גרם לו לחבלות קשות בעזרת ברזל הזווית שהביא עמו וברח מהדירה.

בעניינו של ג'ילין חמישה פסיכיאטרים העידו בבית המשפט.

אלאזה

נאשם רצח את רעייתו. הוא דקר אותה באכזריות, אל מול עיני ילדיהם, ולא חדל גם כאשר בנם ניסה לאחוז בידו ולעצור אותו. בנם אף נפצע מהסכין בעצמו במהלך האירוע.

אותו נאשם סבל ממחלת נפש, לא הייתה מחלוקת על כך. הוא חשב, באמת ובתמים, כי אשתו בוגדת בו עם חברו תוך שדמייין כל מני מצבים מיניים שבהם הוא הושפל ממעשיה. מצבים ומעשים אשר לא הייתה מחלוקת כי לא היו ולא נבראו.

אולם, הזיות אלו החלו לקנן במוחו של הנאשם בעודו שוהה במאסר בשל אירוע קודם שבו תקף את רעייתו באלימות קשה ואיים לרצוח אותה.

במצב כזה, האם ניתן לייחס את מעשה הרצח למחלת הנפש? כך כתבתי בפסק הדין:

“המערער הכה את המנוחה ואיים כי ירצח אותה ובגין כך נשלח למאסר בפועל. כחודש לאחר שחרורו ממאסר בשל מעשים אלו מימש את איומו. בהינתן השתלשלות דברים זו, הניסיון לשכנע כי מימוש האיום נבע דווקא ממחשבת שווא שהתגבשה בקרב המערער בעת תקופת מעצרו/מאסרו, הוא מוקשה למדי. המסקנה הטבעית היא שכשם שהמערער נהג באלימות כלפי המנוחה לפני שסבל ממחשבות שווא, כך נהג באלימות קשה כלפיה גם כאשר סבל ממחשבות שווא” (ע”פ 1213/23 אלאזה נ’ מדינת ישראל (7.4.2025)).

עקרונות לבחינת חוות דעת פסיכיאטריות ואימוצן:

1. בחינה קפדנית של חומר הראיות שהונח לפני המומחים. חוות דעת המושתתת על ראיות חלקיות או חסרות – משקלה מועט.
2. השוואה בין חוות הדעת ליתר הראיות – חיפוש אחר אימותים או סתירות (אמירות של נאשם, נתונים על תפקודו ומידת עצמאותו, יחס לסובבים אותו ועוד).
3. נימוקי חוות הדעת הפסיכיאטרית – אחיזה בחומר הראיות ובידול השערות.
4. בחינת מניעי נאשם ודבריו לביצוע עבירה.

5. בחינת מסקנות המומחה בראיית דרישות החוק – תסמינים שונים של מחלות נפש, אף אם בולטים ומרשימים את עורך חוות הדעת, אינם רלוונטיים בהכרח לדרישות החוק בכל הנוגע לסוגיית הכשרות לעמוד לדין ולסוגיית האחריות הפלילית.

מובהר כי אבחנתו של נאשם כ"חולה נפש" אינה פוטרת אותו בהכרח מאחריות פלילית או מהעמדתו לדין. ויש לבחון באופן ספציפי ומעמיק מה הן השפעותיה של מחלת הנפש – תהא אשר תהא מבחינה דיאגנוסטית – על תפיסת המציאות שלו, על רמת המודעות שלו, על כושרו השכלי, ועל יכולת השליטה שלו בדחפיו ובהתנהגותו.

במקרה קיצון, קיים סייג "אי שפיות הדעת" (סעיף 34 לחוק העונשין):

34. לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שעשה אם, בשעת המעשה, בשל מחלה שפגעה ברוחו או בשל ליקוי בכושרו השכלי, היה חסר יכולת של ממש –

- (1) להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו; או
- (2) להימנע מעשיית המעשה.

בהתקיים תנאיו אדם לא יישא באחריות פלילית למעשיו, חמורים ככל שיהיו.

סייג זה מבטא את התובנה שלפיה אדם אינו נושא באשם למעשה שביצע במצב שבו מחלה או ליקוי בכושרו השכלי גרמו לכך שהיה חסר יכולת של ממש להבין את שעשה, הפסול שדבק במעשיו, או להימנע מביצוע המעשה. בהעדר אשם – אין הצדקה לאחריות פלילית

ולעניינה. עקרון האשמה כידוע הוא מעקרונותיו היסודיים ביותר של הדין הפלילי.

מצב קיצון זה, של פטור מאחריות פלילית, מניב היא חד-משמעית. מורכבים יותר הם מצבי הביניים, בהם חולה נפש המית אדם אחר ואולם הוא אינו עומד במלוא התנאים של סייג אי שפיות הדעת.

במצבים כאלו מתעוררות מספר שאלות: כיצד, אם בכלל, יש להתחשב במחלת הנפש – האם להרשיע את הנאשם בעבירה חמורה פחות? האם להסתפק בהתחשבות במחלת הנפש בקביעת חומרת העונש? האם ניתן להתחשב במחלת הנפש גם לצורך הרשעה בעבירה פחות חמורה וגם לצורך הקלה בעונש?

בהיבטים אלו, הרפורמה בעבירות ההמתה ערכה שינוי של ממש. בתמצית אציין כי ההסדר הקודם לרפורמה בעבירות ההמתה היה נוקשה למדי. אם נקבע כי נאשם שביצע עבירת רצח אינו פטור מאחריות פלילית, סעיף 300א(א) לחוק העונשין דאז, נתן לבית המשפט את הסמכות להימנע מהשתת עונש החובה של מאסר עולם:

300א. על אף האמור בסעיף 300, ניתן להטיל עונש קל מהקבוע בו, אם נעברה העבירה באחד מאלה:

(א) במצב שבו, בשל הפרעה נפשית חמורה או בשל ליקוי בכושרו השכלי, הוגבלה יכולתו של הנאשם במידה ניכרת, אך לא עד כדי חוסר יכולת של ממש כאמור בסעיף 34ח –

(1) להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו; או

(2) להימנע מעשיית המעשה.

[...]

מדובר היה בהסדר מוגבל ומצומצם של הקלה בעונש בלבד. אותו נאשם עדיין היה מוגדר כ"רוצח".

נוקשות הדין הקודם באה לידי ביטוי במיוחד במובן העונשי. אם הנאשם לא נכנס לגדרי הנסיבות של סעיף 300א(א) לחוק העונשין, היה נגזר עליו עונש של מאסר עולם חובה. לבית המשפט לא היה שיקול דעת לגזור עונש אחר.

הסדר זה גרר ביקורת, בין היתר בטענה כי הוא מחייב השתתפות עונש של מאסר עולם על נאשמים הסובלים ממחלת נפש, ואשר החמיצו רק במעט את תנאי סעיף 300א.

כעת, לפי ההסדר שנקבע ברפורמה בעבירות ההמתה, יכולות להיות למחלת נפש השלכות מגוונות ושונות.

אפשרות אחת היא להרשיע את הנאשם בעבירה ששמה "המתה בנסיבות של אחריות מופחתת", לפי החלופה שבסעיף 301ב(2) לחוק העונשין.

301ב. [...]

(ב) על אף האמור בסעיפים 300 ו-301א, הגורם בכוונה או באדישות למותו של אדם באחת מהנסיבות המפורטות להלן, דינו – מאסר עשרים שנים:

[...]

(2) המעשה נעשה במצב שבו, בשל הפרעה נפשית חמורה או בשל ליקוי בכושרו השכלי, הוגבלה יכולתו של הנאשם במידה ניכרת, אך לא עד כדי חוסר יכולת של ממש כאמור בסעיף 34ח –

(א) להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו; או

(ב) להימנע מעשיית המעשה;

[...]

יודגש ההבדל – "המתה בנסיבות של אחריות מופחתת", בשונה מ"רצח".

עבירה זו קובעת הסדר מקל במישור הכרעת הדין ובמישור גזר הדין. העונש המרבי שניתן להטיל על הנאשם הוא 20 שנות מאסר בפועל, ולא מאסר עולם, בוודאי שלא מאסר עולם כעונש חובה כפי שהיה בעבר.

מלבד זאת, ובשונה מן ההסדר שקדם לרפורמה בעבירות ההמתה, אותו נאשם לא יתויג בתווית של רוצח. זוהי הכרעה משמעותית של המחוקק.

נוסף על כך, וגם כן בניגוד לסעיף 300א לחוק העונשין בנוסחו הקודם, כפי שנקבע בעניין מרד (ע"פ 6528/23 מרד נ' מדינת ישראל (22.9.2024)), כדי להיכנס לגדרי עבירת ההמתה בנסיבות של אחריות מופחתת די לנאשם לעורר ספק סביר בדבר התקיימות הנסיבות שמקימות את האחריות המופחתת. אם התביעה אינה מצליחה להפריך ספק זה – יחול הסעיף.

מכאן לאפשרות נוספת. במקרה שבו נאשם הסובל ממחלת נפש ברמה מסוימת, ביצע מעשה רצח, שלא בנסיבות מחמירות, ועניינו אינו נכנס לנסיבות סעיף עבירת ההמתה בנסיבות של אחריות מופחתת, מחלת הנפש עדיין עשויה להביא להקלה בעונש.

ההתחשבות במחלת הנפש אפשרית בשני היבטים:

1. כנסיבה לקביעת גבולות מתחם העונש ההולם או

2. כנסיבה לקביעת העונש בתוך גבולות המתחם.

ככל שמחלת הנפש היא בגדר נסיבה הקשורה בביצוע העבירה, היא תשוקלל בשלב קביעת גבולות מתחם העונש ההולם. לעומת זאת, ככל שמצבו הנפשי של הנאשם מהווה נסיבה שאינה קשורה בביצוע העבירה, נסיבה זו תשוקלל בשלב גזירת העונש בתוך גבולות מתחם העונש ההולם.

דוגמא מובהקת לכך נדונה בעניין אבו סרארי (ע"פ 4019/23 אבו סרארי נ' מדינת ישראל (12.5.2024)), שבו אדם בעל עבר של מחלות נפש רצח את אחותו, בהמשך לזיכרון אליו בינה לבין אביהם. הוא דקר אותה פעמים רבות ואז נמלט מהבית והסתתר.

התוצאה היא שההקלה בעונש לה זכה הנאשם הייתה מדודה. אבו סרארי הורשע תחילה ברצח בנסיבות מחמירות, אולם הערעור על הרשעה זו התקבל; ולאחר מכן דינו נגזר מחדש והוא נידון לעונש של 27 שנות מאסר. הערעור על חומרת העונש נדחה.

הקביעה העובדתית באותו מקרה הייתה כי מחלת הנפש שממנה סבל אינה קשורה לביצוע העבירה. לכן, היא שוקללה בתוך גבולות מתחם העונש ההולם, כנסיבה אישית של הנאשם, ולא בקביעת גבולות מתחם העונש.

אפשרות נוספת להתחשבות במחלת נפש קיימת גם בתוך גבולות עבירת ההמתה בנסיבות של אחריות מופחתת. הועלתה הטענה כי מעת

שהנאשם הורשע ברצח בנסיבות מחמירות, אין להתחשב במחלת הנפש פעם נוספת במסגרת קביעת עונשו.

טענה זו נדחתה בפסיקה בדיוק בשל קיומו של מנעד מחלות נפש והשפעתם. המשמעות היא שגם במקרה אשר כן נכנס לגדרי עבירת המתה בנסיבות של אחריות מופחתת, ניתן – ולרוב אף נדרש – להתחשב במחלת הנפש פעם נוספת בקביעת העונש.

יוצא כי במבט רחב, נאשם חולה נפש יכול להיות מורשע, בהתאם לחומרת המחלה, השפעתה ונסיבות המקרה, במנעד עבירות – רצח בנסיבות מחמירות, עבירת הרצח הבסיסית או עבירת המתה בנסיבות של אחריות מופחתת.

בשתי האחרונות, אשר אין בצידן עונש חובה, ניתן ונדרש להתחשב במחלת הנפש לצורך קביעת העונש. כאשר מוסיפים למדרג זה את מצב הקיצון – פטור מאחריות פלילית, נפרש לפנינו מנעד רחב מאוד.

הסדר זה גמיש ומדורג בהרבה ביחס להסדר הקודם. במובנים רבים, הוא מבטא מהפכה של ממש ביחסו של המחוקק לנאשם חולה נפש. בדומה להסדרים אחרים ברפורמה בעבירות ההמתה – הוא מבטא כראוי את מורכבות החיים ונפש האדם.

אין ספק כי בתי המשפט עוד יידרשו להבחנות רבות ומגוונות מעולם בריאות הנפש, ולמשק העגום שבינו לבין מעשי רצח והמתה. בשים לב לצורך באבחון מיטבי של טיב מחלת הנפש ומידת השפעתה, דווקא לנוכח קיומו של מנעד אפשרויות רחב; בתיקים אלו למומחי

בריאות הנפש חשיבות מכרעת על מנת לסייע לבית המשפט לעשות
משפט אמת וצדק.

תודה רבה על ההקשבה,
המשך יום עיון פורה.